

Geografia i gènere en el marc de l'Europa meridional

Hermínia Pujol i Estragués*

Résumé / Abstract / Resumen / Resum

Le mois de juin 1993 s'est tenu à Bellaterra le Séminaire International «Women's Work, Women's Employment and Daily Life: A Focus on Southern Europe», organisé par le Département de Géographie de L'Université Autonome de Barcelone et avec le support du Programme Erasmus et l'Institut Catalan de la Femme. Cette rencontre, qui a réuni plus d'une centaine de personnes de nationalités différentes, fait partie des activités d'un réseau d'universités intégrées dans le Programme Erasmus. Pendant dix jours de travail intense se sont succédées plusieurs conférences sur la géographie et les rapports de sexe dans le monde rural et urbain et de caractère analytique autant que méthodologique. Le programme a été complété par des ateliers de travail et des visites de Barcelone et Gérone axées sur de différents aspects du travail et de la vie quotidienne des femmes en Europe Méridionale.

* * *

An International Seminar on «Women's Work, Women's Employment and Daily Life: A Focus on Southern Europe» was held in June 1993, organized by the Department of Geography of the Universitat Autònoma de Barcelona, with the collaboration of the Erasmus Programme and the Catalan Institute for Women. The Seminar was part of the activities of a network of universities integrated in the EC Erasmus programme. Lasting ten days, it was attended by some one hundred people. The intense work schedule included conferences on topics related to geography and gender in both rural and urban settings, and of both an analytical and methodological nature. These alternated with work group sessions and field visits to Barcelona and

---

* Licenciada en Geografia, Centre d'Estudis Demogràfics, Universitat Autònoma de Barcelona, 08193 Bellaterra.

Girona, focusing on aspects of work and everyday life of women in Southern Europe.

* * *

Organizado por el Departamento de Geografía de la Universitat Autònoma de Barcelona y con la colaboración del programa Erasmus y el Institut Català de la Dona, tuvo lugar el pasado mes de junio el Seminario Internacional «Women's Work, Women's Employment and Daily Life: A Focus on Southern Europe». Este encuentro, que reunió a un centenar de personas de diversas nacionalidades, forma parte de las actividades de una red de universidades integradas en el programa Erasmus. Durante diez días de trabajo intenso se sucedieron conferencias en temas de geografía y género en ámbitos urbanos y rurales, tanto analíticas como metodológicas, alternadas con sesiones de trabajo y visitas a Barcelona y Girona, centradas en diferentes aspectos del trabajo y la vida cotidiana de la mujer en la Europa meridional.

* * *

Organitzat pel Departament de Geografia de la Universitat Autònoma de Barcelona i amb el suport del programa Erasmus i l'Institut Català de la Dona, tingué lloc el passat mes de juny el Seminari Internacional «Women's Work, Women's Employment and Daily Life: A Focus on Southern Europe». Aquesta trobada, que aplegà un centenar de persones de diferents nacionalitats, forma part de les activitats d'una xarxa d'universitats integrades dins del programa Erasmus. Durant deu dies de treball intens se succeïren conferències en temes de geografia i gènere en àmbits urbans i rurals, tant de caire analític com metodològic, alternades amb sessions de treball i visites a Barcelona i Girona, centrades en diferents aspectes del treball i la vida quotidiana de la dona a l'Europa meridional.

Entre els dies 18 i 28 de juny tingué lloc a la Univeristat Autònoma de Barcelona el Seminari Internacional «Treball, ocupació i vida quotidiana de les dones: el cas de l'Europa meridional». Aquesta ha estat la tercera edició d'un curs intensiu que, dins el programa europeu Erasmus, porten a terme una xarxa de departaments universitaris¹

1. L'existència d'aquesta xarxa ha permès que molts i moltes alumnes s'interessessin pels temes de geografia i gènere, a la vegada que ha donat més difusió i coratge als professors i professores que hi treballen.

i que està integrada per l'Institut de Geografia Social de la Universitat d'Amsterdam, el Departament de Pràctica Social i Urbana de la Universitat Tècnica d'Atenes, el Departament de Geografia de la Universitat Autònoma de Barcelona, el Departament de Geografia de la Universitat de Durham, el Departament de Geografia de la Universitat de Sheffield i el Departament de Geografia del Centre Universitari de Roskilde a Dinamarca.

La present edició, organitzada pel Departament de Geografia de la Universitat Autònoma de Barcelona², ha volgut obrir-se a altres participants fora de la xarxa Erasmus, per la qual cosa ens hem trobat amb intervencions d'especialistes de la Universitat de (EUA), la Universitat de Lisboa, la Universitat de Newcastle, la Universitat d'Ancona (Itàlia), CNRS-CNAF de París, la Universitat de York (Canadà), la Universitat d'Arizona, la Universitat de Lleida, la Universitat de West Virginia i l'Estudi General de Girona.

Els deu dies de treball efectiu s'estructuraren en conferències als matins i grups de treball paral·lels —integrats només per alumnes Erasmus— a les tardes. Cada jornada posà èmfasi en un tema determinat, així es tractaren:

1. Perspectives internacionals sobre la geografia feminista (conferència d'obertura).
2. La crisi del deute i el seu impacte sobre la vida quotidiana de les dones.
3. Aspectes metodològics en l'estudi del treball de les dones en la vida quotidiana.
4. La dona i la ciutat: una visió des de l'administració local (en el marc de la visita a la ciutat de Girona).
5. L'ocupació de les dones i experiències de treball a Barcelona i a Catalunya.
6. Casa, treball i lleure en l'entorn urbà. La regeneració entre tasques domèstiques i treball en les famílies de doble renda.
7. Gènere, flexibilitat en el mercat de treball i reestructuració industrial en les àrees rurals.
8. Treball de les dones, ocupació i vida quotidiana en el sud d'Europa. Existeix un model específic?
9. Contrast entre les antigues experiències i les noves al sud d'Europa: des de l'activitat diària de les treballadores a Andalusia fins a la nova organització del temps al nord d'Itàlia.
10. Diversitat i unitat en les experiències de les dones: Primer Món i Tercer Món, Europa de nord i del sud. Problemes geogràfics? (taula rodona de cloenda).

2. Sota la responsabilitat de quatre professors del Departament: la Dra. Maria Dolors Garcia Ramon, el Dr. Antoni Tulla, la Dra. Montserrat Solsona i la Dra. Gemma Cànoves, els quals, juntament amb l'equip que col·laborà amb ells, portaren a terme una organització excel·lent. Les dues edicions anteriors, en els cursos 1989-90 i 1990-91, foren organitzades per la Universitat d'Amsterdam i per la Universitat de Durham, respectivament.

A la sessió d'obertura, la Dra. Maria Dolors Garcia-Ramon coordinadora del curs, remarcà la importància de centrar aquest III Curs Intensiu en l'Europa Meridional, ja que en geografia el context regional i la localització tenen una importància cabdal, per la qual cosa no es podia perdre a Barcelona l'oportunitat de posar un èmfasi especial en el context del sud d'Europa i permetre, així, de conèixer millor les estratègies amb les quals les dones d'aquesta àrea s'enfronten als problemes de la vida quotidiana. En aquesta primera sessió la conferència inaugural fou a càrrec de la Dra. Janice Monk de Universitat d'Arizona i constituí un repàs de la geografia feminista a diferents països del nord i del sud, a la vegada que s'interpel·lava les participants i se les animava a reflectir en les seves intervencions l'especificitat de la geografia feminista en els diferents contextos espacials en què es portés a terme.

Aquesta inauguració institucional comptà també amb les intervencions de la Dra. Victòria Camps (vice-rectora de la UAB), la Sra. Maria Serrat (Gerent de l'Institut Català de la Dona), Joos Drooglever-Fortuijn (coordinadora de la Xarxa Erasmus) i la Dra. Rosa Ascon (Cap del Departament de Geografia de la UAB).

La segona jornada, ja a temps complet, s'inicià amb la intervenció de la Dra. Lourdes Beneria de la Universitat de Cornell (EUA), que féu una exposició, molt entenedora a la vegada que concisa i rica de continguts, sobre la crisi del deute a Mèxic i les repercussions en la vida quotidiana de les persones (homes i dones) al llarg de les dècades dels anys vuitanta i noranta, així com dels costos socials dels diferents plans d'ajust.

La Dra. Linda Peake, de la Universitat de York, inicià la seva intervenció sobre l'espiral de pobresa en què viu Guayana des dels anys vuitanta, amb un ampli comentari sobre la situació de les dones indígenes a les àrees urbanes que ocupà la major part de la conferència i deixà per al treball en grups de la tarda el fet d'aprofundir més en les qüestions socio-econòmiques.

Durant la tercera sessió, la Dra. Verena Stolke, de la Universitat Autònoma de Barcelona, posà èmfasi en el manteniment de la subordinació de la dona en el món del treball malgrat el canvi econòmic. La professora Stolke es preguntà sobre les condicions sota les quals les dones es resisteixen a les injustícies a les quals es veuen sotmeses, tant en el món del treball com a la vida quotidiana, així com els mecanismes d'aquesta reacció, i plantejà els problemes metodològics que aquesta recerca comporta.

Després del cafè la Dra. Kirsten Simonsen, de la Universitat de Roskilde, incidí molt més en l'aspecte metodològic de la recerca, fent èmfasi en l'entrevista qualitativa, les seves limitacions, els seus perills, l'orientació i l'esperit amb què s'ha de prendre, la relació que s'estableix entre la persona que entrevista i l'entrevistada, la influència mútua entre elles, la necessitat de reflectir fets més que no pas opinions, de considerar els individus com un tot i no segmentar-los en consumidores, mares, etc., i de veure implicacions socials, econòmiques i de poder.

Acabà la jornada del matí la Dra. Janet Townsend, de la Universitat de Durham, amb una exposició de la seva recerca sobre deu comunitats del sud de Mèxic, que porta a terme juntament amb quatre investigadores mexicanes. En la seva exposició es plantejaren problemes metodològics de caire ètic i pràctic que com a geògrafes i especialistes en desenvolupament rural es troben a l'hora d'establir prioritats, a l'hora de triar l'eix central del tema, especialment a l'hora de considerar les propostes de les dones amb les quals es treballa en aquesta recerca.

La quarta jornada transcorregué a Girona, on l'expedició Erasmus fou rebuda per l'alcalde de la ciutat Sr. Joaquim Nadal. La Dra. Isabel Salamaña, de l'Estudi General de Girona i regidora de l'Ajuntament, parlà sobre ciutat i dona des d'una perspectiva d'administració local; Montserrat Garriga, de l'Àrea de Desenvolupament i Promoció de la Dona de l'Ajuntament de Girona, i Amadeu Mora, director del programa contra la pobresa, parlaren sobre els projectes de formació de la dona i d'atenció als sectors més pobres que es realitzen des de l'Ajuntament de la ciutat. Es féu una visita comentada pel centre històric i s'acabà amb la visita a tres grups d'atenció social a les dones: Germans Sàbat, Vila-Roja i Sant Narcís.

Fou la Dra. Mary Nash de la Universitat de Barcelona qui encetà la cinquena sessió dedicada a Catalunya amb una anàlisi del desenvolupament del treball retribuït de les dones, en el context del moviment de les classes treballadores catalanes de finals del segle XIX i principis del segle XX, tot emfasitzant en el fet que, malgrat el caràcter radical i revolucionari d'aquest moviment, les relacions de gènere no foren qüestionades. Les dones continuen essent definides pel seu paper de mares i esposes, i com instrument de reproducció, la seva independència econòmica és vista com un perill i una font de discòrdia dins la família. El treball de la dona només es veu justificat en períodes de crisi i sempre com un complement.

Per la seva banda, la Dra. Marina Subirats, de la Universitat Autònoma de Barcelona, incidí en la vida quotidiana de la dona en la Catalunya urbana dels anys vuitanta i noranta, en base als resultats de l'Enquesta Metropolitana de Barcelona. L'evolució del treball retribuït és examinat com el canvi principal entre generacions. El canvi radical de vida entre les dones més joves en comparació amb les generacions més velles contrasta els canvis lents en la vida dels homes i de la societat en general. Amb tot, els salaris de les dones continuen essent més baixos i la participació de l'home en les tasques domèstiques és mínima, mentre els horaris de botigues, escoles i serveis públics en general no tenen en compte la incorporació de la dona al món del treball.

Finalment, la Dra. Cristina Carrasco, de la Universitat de Barcelona, presentà el seu estudi sobre treball domèstic i reproducció social a Barcelona. El treball es realitzà tenint en compte tres esferes: l'esfera de producció per al mercat, l'esfera domèstica de producció per al propi consum i l'esfera pública amb un paper bàsicament redi-

tributiu. La conclusió principal que presentà la professora Carrasco fou el fet que el treball domèstic continua essent indispensable per a la producció del sistema socioeconòmic actual, especialment entre les famílies de renda més baixa.

A la tarda s'organitzà una visita guiada per la ciutat de Barcelona. Es realitzà un itinerari feminista que, amb el títol de «Dona, família i fàbrica, el sorgiment de la Barcelona industrial», volia fer veure el paper de la família i la dona en la industrialització barcelonina i fer notar com el paisatge encara ho reflectia. La visita s'inicià a St. Pere de les Puelles, passant per l'Alta i Baixa de Sant Pere, el Barri Gòtic i finalitzant al mercat de la Boqueria. Prèviament s'havia anat a l'Institut Català de la Dona, on la Sra. Maria Serrat havia parlat sobre el funcionament i els objectius de la institució i havia ofert un cava per agafar forces per realitzar l'excursió urbana. Després d'entrar a la Biblioteca de l'Institut de la Dona i a la llibreria feminista Pròleg, els més resistents arribaren a la darrera etapa del dia: la visita a Ca la Dona, on es pogué establir un viu diàleg en relació amb la perspectiva del moviment feminista i amb les iniciatives que tenien lloc des d'aquesta agrupació.

La sisena jornada s'inicià amb la intervenció de la coordinadora de la Xarxa Erasmus, la Dra. Joos Drooglever Fortuijn, de la Universitat d'Amsterdam, centrada en la dicotomia urbà-suburbà. «En les societats amb relacions patriarcales de gènere, les zones suburbanes són mons de dones, per a les dones i contra les dones». Les relacions diferents que s'estableixen en termes de vida pública, seguretat, vivenda, etc., foren comentades en base a les dades sobre la història de l'habitatge i la seva estructuració als Països Baixos.

La Dra. Lia Karsten, de la mateixa universitat, incidí sobre el paper actiu de les dones en la creació d'espais de lleure i l'ús de l'espai públic. Les formes específiques per a homes i dones a l'hora d'aconseguir espai per al lleure, tant dins de casa com fora. La professora Karsten parlà —tot basant-se en un estudi empíric realitzat als Països Baixos— sobre les estratègies utilitzades per les dones per aconseguir temps i espais d'oci, en aquesta tasca —digué— cal diferenciar entre els diversos tipus de comportaments espacials de les dones, sobretot des que el procés d'alliberament ha comportat un increment de les diferències entre elles.

Acabada la pausa del cafè, la Dra. Nicky Gregson, de la Universitat de Sheffield exposà les conclusions d'una recerca realitzada a la zona nord-est d'Anglaterra sobre les noves divisions de classes i de gènere en base al treball domèstic retribuït: prenent com a exemple les dones de la neteja i les mainaderes, es pot veure com l'ús de l'espai domèstic i productiu es veu afectat per la classe social a què es pertany.

Després de la festa de Sant Joan es continuà amb les sessions de la setena jornada de treball en què la Dra. Ana Sabaté, de la Universitat Complutense de Madrid, dibuixà les especificitats de la industrialització de les zones rurals menys desenvolupades de l'Estat espanyol (Extremadura) i de les àrees properes a la Comunitat de Ma-

drid. La descripció se centrà a establir les característiques socio-demogràfiques de les dones que són contractades, el pas del treball no-retribuït a l'assalariat i la descripció de la seva precària situació laboral.

La Dra. Ann Oberhauser, de la Universitat de West Virginia, es referí a les relacions entre la reestructuració industrial i el treball domèstic a Virginia Occidental, fent un èmfasi especial en tres zones al nord, centre i sud d'Appalachia en les dècades dels setanta i vuitanta. El treball domèstic és vist com una possible estratègia econòmica per generar ingressos en resposta a la reestructuració industrial, que ha comportat la pèrdua de llocs de treball en els sectors tradicionals.

Finalment, la Dra. Josepa Bru, de la Universitat de Lleida, i Imma Llord, col·laboradora d'una ONG a l'Índia, tractaren la relació dona-medi ambient. Partint de les diferents maneres d'entendre aquesta relació, es considera que el gènere és una variable universal. Es creu que la solidaritat entre les dones és una estratègia a desenvolupar en la lluita per una millora del medi. Les dues conferenciants distingiren entre el paper de la dona en els països rics i en els països pobres. Imma Llord enumerà i caracteritzà diferents moviments de dones contra la degradació mediambiental que s'estan donant en comunitats de països del Tercer Món (Índia, Burkina Faso). La professora Josepa Bru se centrà en la definició del pensament ecofeminista, les seves característiques i potencialitats, tant des d'un punt de vista cultural com social (identificació de la dona amb la natura, la dona i el medi com a víctimes del poder patriarcal).

A la vuitena jornada s'entrà de ple en el context de l'Europa meridional amb l'exposició de la Dra. Dina Vaiou, de la Universitat Tècnica d'Atenes, centrada en el marc d'una Europa que treballa per la integració i la dissolució de les fronteres dins de la CEE en un context desintegrador sota els efectes del racisme i del nacionalisme. En la seva conferència la professora Vaiou exposà els resultats d'una recerca basada en quatre països del sud d'Europa i en la qual s'argumenta que les experiències de treball i les condicions de la vida quotidiana de les dones són molt diferents de la filosofia de la CEE i de la seva política d'integració: el problema no és que les dones del sud es trobin excloses, sinó que estan incloses en termes desfavorables.

La segona intervenció fou a càrrec de la Dra. Jeanne Fagnani, de la CNRS i CNAF de París. La Sra. Fagnani tractà de les variables de fecunditat i activitat per les dones franceses en comparació amb les alemanyes. Per Fagnani la natalitat dependrà de les estratègies familiars segons l'escala de valors de cada país. A França es porten a terme polítiques que afavoreixen la conciliació de les obligacions familiars i la vida professional de les mares, per la qual cosa l'alt nivell de fecunditat francès —malgrat l'elevat percentatge de dones que treballen a temps complet— estaria explicat pel suport existent tant a nivell social com institucional.

En la darrera conferència del dia, la Dra. Isabel M. André, de la Universitat de Lisboa, féu un repàs del procés d'industrialització de Portugal a partir dels anys seixanta i els canvis socials, culturals i demogràfics que provocà, així com les conseqüències que aquests canvis tingueren en el nivell d'activitat de les dones. Els moviments migratoris —especialment amb motiu de les guerres colonials— van permetre a les dones ocupar els llocs que els homes havien deixat lliures, l'ampliació del sector públic donà accés a un nombre més elevat de llocs de treball (educació, sanitat), l'increment de l'escolarització i l'enfortiment dels sindicats van permetre una millora de les condicions de treball. Per la professora André l'alt nivell d'ocupació de la dona a Portugal en jornades a temps complet es deuria més que a canvis substancials en relació a altres països del nord d'Europa, a uns salaris molt baixos que farien imprescindible la complementarietat de sous per a la supervivència familiar.

La novena jornada continuà centrada en el sud europeu amb la intervenció de la Dra. Maria Dolores Garcia-Ramon, de la Universitat Autònoma de Barcelona, la qual dibuixà la situació de la dona al sud de l'Estat espanyol: nivells d'institució, nivells d'ocupació, salaris, condicions socials i abast dels serveis públics. S'incidí especialment en els subsidis estatals que es reben a través del PER (Plan de Empleo Rural) i les seves conseqüències en la situació socio-econòmica andalusa en general i en el treball i la vida quotidiana de les dones en particular.

Finalment, la professora Paola Vinay, de la Cooperativa Prospecta d'Ancona, exposà el procés de desenvolupament industrial d'una zona d'Itàlia gràcies a la flexibilitat de les dones per entrar i sortir del mercat laboral segons les necessitats dels cicles econòmics i les necessitats de la vida familiar. Així mateix, apuntà que en els darrers anys aquest model ha canviat tant en termes d'estructura familiar com d'actitud de les dones pel que fa al treball retribuït. Destacà com a remarcable, en aquest canvi, el paper que ha tingut la introducció de la dona a l'educació superior, però remarcà el fet que el nou model cultural que s'ha imposat en les darreres dècades no va acompanyat d'un canvi de model social.

El curs va concloure amb una taula rodona i una darrera sessió plenària d'avaluació. A la taula rodona hi van participar la Dra. Lourdes Beneria, que parlà sobre el conflicte entre els estudis sobre la dona i els estudis de gènere; la Dra. Joos Drooglever-Fortuijn, que exposà conceptes generals del feminisme en geografia; la Dra. Janet Momsen (de la Universitat de Califòrnia at Davis), que incidí en el simbolisme de les relacions de gènere, el paper de la família i de les àrees de treball femení ben vistes socialment; la Dra. Anna Cabré (del Centre d'Estudis Demogràfics), que féu notar el fet que en demografia el gènere sempre hi és present i comentà la situació demogràfica de l'Europa meridional, en especial l'aspecte de migracions i xenofòbia, àmbit en el qual la dona és la més perjudicada, ja que no es vol la constitució de col·lectius permanents, per la qual cosa es dificulta la reagrupació familiar; la Dra. Teresa Torns

(de la Universitat Autònoma de Barcelona), que féu esment de les activitats que es portaven a terme en el Departament de Sociologia i de com s'introduïa la variable de gènere en els estudis que es realitzaven, i, finalment, el Dr. David Sauri (de la Universitat Autònoma de Barcelona) apuntà nous termes per la proper curs Erasmus fent referència, entre d'altres, a com les relacions de poder en l'esfera domèstica afecten a l'esfera mediambiental.

A l'avaluació final es va intentar de recollir i sintetitzar les idees essencials que havien anat sorgint durant la setmana, alhora que es van fer suggeriments per al proper curs que, si tot va bé, tindrà lloc a Atenes i serà organitzat pel Departament de Pràctica Social i Urbana de la Universitat Tècnica d'Atenes. Es féu especial esment en com es poden diferenciar els estudis sobre la dona i els estudis de gènere, aquests darrers, com molt bé va apuntar la Dra. Beneria, no haurien estat possibles sense haver incidit abans sobre els primers, semblava que en aquesta edició els estudiants s'inclinaven per la demanda d'un major pes dels segons en detriment dels estudis estrictament sobre les dones. Hi hagué propostes en el sentit d'esponjar més les intervencions fent conferències simultànies, a fi de poder esmerçar més temps en la discussió posterior i poder aprofundir més en cadascuna de les lliçons.

Fou, doncs, un curs realment intensiu, on s'hagué de ser molt inflexible en la temporalització perquè l'interès de les diferents conferències i els torns de paraules respectius haguessin allargat les sessions atesa l'expectació de cadascuna de les intervencions. En aquest sentit caldria dir que la distribució temporal de les diferents activitats va permetre de conjugar-les amb estones de lleure que foren molt agraïdes per les i els participants estrangers, que pogueren així gaudir de les facilitats de la Vila Universitària, visites a Barcelona i d'estones de relax en un clima plenament mediterrani, el qual es mostrà molt benèvol durant tot el curs. L'ambient entre els alumnes Erasmus i els professors es respirava agradable, potser hi mancà més connexió amb els assistents de fora de la xarxa que, en no participar en els grups de treball de les tardes, tingueren poques oportunitats de relacionar-se i compartir opinions amb el grup d'alumnes³.

Les lliçons foren complementades amb dos dossiers de lectures que ajudaren a aprofundir i a qüestionar-se sobre els diferents aspectes que s'havien anat plantejant al llarg de les sessions. En tractar-se d'un curs no es requeria a les conferenciants que presentessin els seus darrers estudis ni que fessin aportacions de rellevància, en canvi sovint el nivell d'algunes professors donava a la trobada un aire de congrés professional especialitzat. Tant les intervencions com les qüestions de debat que s'apuntaren en els grups de treball, permeteren un alt nivell de reflexió i un important intercanvi

3. Així, el gran interès d'aquests assistents fora de la xarxa Erasmus els portà a organitzar *self-managed workshops*.

d'idees i d'experiències de les diferents àrees de procedència dels i de les assistents, la qual cosa, de fet, constitueix la raó de ser dels programes Erasmus, essent en aquesta tercera edició quan aquest objectiu ha estat més aconseguit en establir una focalització en l'Europa meridional, molt apreciada pels participants dels països del nord d'Europa, en permetre la comparació d'experiències i de recerca.